

KUN MIKLÓS

A Sztálin-korszak elbúzódo agóniája

Uralma utolsó éveiben az egyre rosszabb fizikai, szellemi és lelki állapotban levő Jozsef Sztálin saját legközelebbi munkatársai ellen fordult. 1952-ben már egyre szélesebb körben terjedtek a hírek a szovjet vezetők között a kegyvesztett Vjacseszlav Molotov küszöbön álló letartóztatásáról. Nagyon precízen fogalmazó, jóarcú, nevelt fiától – beszélgetésünk idején már nyugdíjas hadmérnöktől – hallottam, hogy a bukott politikus még a családtagjainak sem árulta el sokáig a felesége őrizetbe vételét követő szorongásainak valódi okát. Csupán egyszer engedett a rá nehezedő belső nyomásnak. Ekkor Szvetlana lányát és említett nevelt fiát egy másik „pótgyerekkel” – a volt bejárónőjük lányával – kihívta lakásuk udvarára. Négyesben elsétáltak a Kreml mellvédjéhez. Ott Molotov a könnyeit törölgetve, a szokottnál is erősebben dadogva közölte velük: „Édesanyátok sorsáról ezentúl nem fogok beszélni. Ha bármi történik velem, benne lesz a *Pravda* 'Hírek' rovatában.”¹

Ilyen közlemény azonban soha nem jelent meg a központi pártlapban. Mégis, az idő múlásával a szovjet miniszterelnöki hivatal személyzete egyre jobban lekezelte Molotovot, a korábbi évtizedek egyik legrettegettebb közszerelőjét.²

A politikus egykori titkára, Vlagyimir Jerofejev mesélte nekem, hogy a moszkvai várnegyed gazdasági hivatala éppen akkor fejezte be főnöke irodájának felújítását. A korábban megígért új bútorok beszerzését restaurációs munkálatok címén váratlanul leállították. A cári időkből megmaradt pazar csipkefüggönyök visszaszállítását pedig senki nem volt hajlandó intézni. „Arra a rövid időre már nem érdemes...” – sugdolóztak az alkalmazottak, egytől egyig az állambiztonsági minisztérium ügynökei.

Az egyre riadtabbá váló Molotov, aki társaitól eltérően korábban olykor vitába szállt Sztálinnal, miután megkezdődött a „visszaszámlálás”, behúzott nyakkal járt be hivatalába. „Csupán árnyéka volt önmagának” – magyarázta fojtott hangon beszélgetésünk során a *peresztrojka* végnapjaiban Mihail Pomaznyev, a rég letűnt idők hátramaradt hírnöke, aki egykor a szovjet kormány hivatali részlegét irányította. Évtizedek teltek el azóta, hogy Sztálint és Molotovot szolgálta, de még mindig nem mert meghívni otthonába engem, „a gyanús külföldit”. Találkozásunkkor azonban érezhető volt, hogy a kilencven felé járó veterán nem akarja magával vinni titkait a sírba. Ennek jeleként a moszkvai Lenin-könyvtár halljában, ahol „illegálisan” találkozott velem, láthatóan nagyzolva így kezdte beszélgetésünket: „Szerencséje van, hogy rám akadt! Én gondoskodtam Sztálin elvtársról a halála előtti hetekben, amikor régi titkárságvezetője, Szasa Poszkrjobisev kegyvesztett lett. Helyette a Gazda rám bízta az ügyes-bajos dolgait.”³

Pomaznyev szerint a Kreml ura az öregemberek jellegzetes zsugorisága miatt nem engedte, hogy új marsallzubbonyt rendeljenek neki. „Sokba kerülne az országnak” – intette le. Holott a háborút követően egymás után építették Jozsef Sztálin számára a pompás villákat a romokban heverő birodalomban.⁴ Elképesztő demagógiát tükröz a diktátor kérése, mi-

szerint Pomaznyev intézkedjen, hogy idős szabója menjen el időről időre a Kremlbe, és stopolja meg a helyszínen a zubbony könyökénél és hónaljánál szétfoszlott anyagot.

„Egy nap váratlanul szembe találtam magam Sztálin elvtárrsal a Kreml folyosóján – folytatta elbeszélését Pomaznyev. – Megkérdezte tőlem, hogyhogy nem vonít már hónapok óta irodájának ablaka alatt az a két róka, amelyeket korábban Buharin etetett a lakása alatti pincében berendezett magánállatkertjében. Akkor jöttem rá, hogy Joszif Visszarionovicsnál, hogy is mondjam, elmentek otthonról (*pojebala krisa*). Hiszen a sintérek segítségével már 1937-ben megszabadultunk a rókáktól...”

Pomaznyev többször kitért arra, hogy végtelenül tisztelte Molotovot, hiszen egy ideig közvetlenül az ő keze alatt dolgozott. Arról azonban mélyen hallgatott a nyugdíjas csinovnyik, hogy 1953 elején a Kreml hivatalvezetőjeként, önszorgalmú kutyaként lejárató híreszteléseket gyűjtött a zsarnok számára Vjacseszlav Molotovról és környezetéről.⁵

Korábban a szolgálalkú férfi nem merete volna ezt megtenni. Ám élete utolsó hónapjaiban a szovjet diktátor a bekerített Molotovról szóló legjelentéktelenebb pletykáknak is örült. Testőrei jelentették Sztálinnak, hogy robotemberre emlékeztető régi harcostársa reggelente mindig pontosan háromnegyed kilenckor érkezik várnegyedbeli lakásából a Kreml irodai szárnyába. Üres íróasztalának látványa ilyenkor mindig mellbe vágta az egyre inkább űzött vadra emlékeztető politikust. Hiszen az igazán fontos kormányzati iratok 1952 végétől már el sem jutottak hozzá.

A titkárságára mégiscsak befutó, előzetesen megszűrt, „szigorúan titkos” jelzéssel ellátott feljegyzések közül főleg a vasúti és a folyami szállításokkal foglalkozó belügyi összegzések keltették fel a figyelmét. A kormányfő helyetteseként ugyanis Molotov az 1950-es évek elején már egyre kevésbé szólhatott bele a kormány nemzetközi politikájának alakításába. A szovjet hírszerzéssel – amelyet nemrég még közvetlenül irányított – ugyancsak megszakadt a kapcsolata. Csak a *Pravda* külpolitikai rovatának felügyeletét nem vették el még tőle. Ám a lap vájt fülű szerkesztői elég óvatosak voltak ahhoz, hogy Molotovon kívül már a szovjet diktátor közvetlen munkatársainak is elküldjék az irányadó publicisztikai írások kéziratát.⁶

Mielőtt az új leszámolási hullámot az 1940-es évek végén elindító Sztálin sorra félreállította volna a szovjet vezetés „nagy öregjeit”, egyben régi jó barátait – köztük Vjacseszlav Molotovot –, nemcsak politikailag, hanem az érintettek magánéletében vágkálva, családtagjaik után kutakodva gyakran megalázta őket. Néhány érdekes, ismeretlen epizódot mesélt el nekem erről Dmitrij Szuhanov, aki a Nagy Terror időszakától egészen 1956 eleji meghurcolásáig Malenkov titkárságát vezette.

D. Sz.: Sztálin hírhedt volt arról, hogy a gombhoz varrta a kabátot, és nem fordítva. Ott a máig igazán nem tisztázott Molotov-ügy. Hivatali főnököm, Georgij Malenkov olykor panaszkodott nekem (*batalmasat sóhajt*), hogy ha négyszemközt akart beszélni a Gazdával a háború után, néha be sem tudott jutni hozzá. Molotov ugyanis állandóan ott ült a nyakán. Egy idő után rájöttünk: maga Sztálin kényszeríti Vjacseszlav Mihajlovicsot, hogy mindig mellette legyen. Attól tartott ugyanis, hogy ha ez a befolyásos politikus túl sok időt tölt távol tőle, akkor összeesküvést szervezhet ellene.

K. M.: Ezt azért nehéz elképzelni. Dmitrij Sepilovtól, a *Pravda* egykori szerkesztőjétől hallottam, aki pedig jelen volt a XIX. pártkongresszus után megtartott legelső központi bizott-

sági tanácskozáson, hogy Joszif Sztálin elképesztően durva szavakkal ostromozta Molotovot. A teremben sok volt a középvezető, főleg vidékiek, akik rögtön helyeslően kiabálni kezdtek. Jószerivel a „nép ellenségének” nevezték a volt szovjet kormányfőt. A kajánul mosolygó Sztálin egy idő után véget vetett a bekiabálók túlbuzgóságának. Sepilov emlékei szerint így fogalmazott: „Azért ne essünk túlzásba! Ha sor kerülne rá, Molotov elvtárs az életét adná a pártért...”

D. Sz.: Nézze, én is ott voltam azon az ülésen. Sztálin tényleg mondott valami hasonlót. De ha valóban bízott volna Molotovban, másképp védi meg. Olyasmit mondott volna, hogy „ne essünk túlzásba elvtársak, ha kell, Molotov az életét adná értem...” Mert Sztálin mindig saját magát tolta előtérbe. És vigyázott arra, hogy a többiek csak jó nagy távolságból, behúzott nyakkal, egymásra vetett, gyűlölködő pillantásokat vetve kövessék őt... Még életének utolsó napjaiban is egymásra uszította környezete tagjait. Ez mesterien sikerült neki.

K. M.: *De hogy jön ehhez a gomb meg a kabát példázata?*

D. Sz.: Úgy, hogy Molotov felesége, Polina Zsemcsuzsina akkor már egy ideje száműzetésben élt. Először letartóztatták, szembesítették az időközben ugyancsak bebörtönzött rokonaival és kollégáival. Sztálin utasítására jól meg is alázták. Egy jóképű fiatal munkatársa, amolyan nőbolond típus, tanúvallomásában elmondta, miként kényszerítette az asszony, hogy szeretkezzenek, és milyen pózban voltak együtt hivatali szobájában. Ezt az ocsmányságot Alekszandr Poszkrjobjisev, azt hiszem, két alkalommal is felolvasta a politikai bizottság ülésén, legalább egy tucat ember előtt. És persze a megalázottságában zokogó Molotov jelenlétében. Elképzzelheti, hogyan élvezte az egészet Sztálin, aki műkedvelő rendezőként szabályosan megkomponálta az egészet.

K. M.: *A történet bizonyára nem is volt igaz.*

D. Sz.: *(szenvtelenül)* Ki tudja? Nem tartottam nekik gyertyát... Vagy igaz volt, vagy sem... Szerintem igen. Mindent kinézek abból a vérbő asszonyból. Legfeljebb Polina Zsemcsuzsinának nem kellett ráparancsolnia a fiatal kollégára, mert az pusztán szervilizmusból minden bizonnyal magától belement a dologba. Sztálin néha lehallgatta a környezete kicsapongó hölgyeit. Szemjon Bugyonnij marsall feleségét a „kémgyanús” külföldi férfiak iránti szenvedélyére hivatkozva be is börtönöztette. Egy másik marsall, Dmitrij Kulik feleségét, akinek fél Moszkva a szeretője volt, még a háború előtt a nyílt utcán elraboltatta, majd titokban, minden bírósági eljárás nélkül kivégeztette. Úgy tudom, a belügy vezetői lötték le, talán Berija vagy egyik helyettese, Merkulov jelenlétében.⁷

K. M.: *Akkor miért nem tette ezt meg Zsemcsuzsina asszonnyal?*

D. Sz.: Polina mégiscsak Molotov felesége volt. Még ha esetleg félrelépett is, korábban ezt nem illett felhánytorgatni neki. A háború után azonban a magánéleti szennyes kitergetése a megdolgozás fontos része lett. Sztálin ráadásul Zsemcsuzsina asszony „cionista kapcsolataira” volt kíváncsi. Sokan vallottak ellene, köztük a saját rokonai. A tulajdon testvérei, akik szintén börtönbe kerültek. A végén már annyi terhelő vallo-más gyűlt össze Polina ellen, hogy elpusztulhatott volna a gulág valamelyik ólombányájában *(nagyot sóhaj)*. Sztálin mégis fokozta, hogy is mondjam... nem jut eszembe találó kifejezés... megvan, fokozta az élvezetet. És húzta, halasztotta a dolgokat... *(tyjánul rezínu)*. A legkisebb részletig kitervelte, miként büntesse. Mégis hangsúlyozom: nem azért bántak Polinával ilyen kegyetlenül, mivel Sztálin zsigerből haragudott volna rá állítólagos züllött életmódja miatt... Pontosan fordítva történt! Az asszony volt ebben

a történelemben az eszköz. A jelentéktelen gomb... Molotov pedig a selejtezésre ítélt, elhasznált kabát...

K. M.: Ezek olyan történetek, amelyekről alig tudhatott akkoriban három vagy négy embernél több a Kremlben...

D. Sz.: Téved! De még mennyire, hogy téved! A Gazda halála előtt, még 1952 késő őszén általa személyesen kiválogatott fiatalok – köztük tartozott a fess, jóképű, bár mindig affektáló Leonyid Brezsnyev – gyakran pletykáltak a Molotov házaspárról. Úgy érezték, hogy Sztálin ezt amolyan „uccu, kutyák” alapon el is várja tőlük.

Sztálin egyébként fel volt háborodva, hogy Molotov 1949-ben nem szakította meg azonnal a kapcsolatot Zsemcsuzsinával, miután ő lesújtott az asszonyra, noha – talán egy alkalmat leszámítva – a politikai bizottság ülésein a felesége ellen elrendelt összes szankciót megszavazta.⁸ Egyébként maga Molotov mesélte nekünk később, hogy 1953 elején, a Kreml folyosóján Lavrentyij néha odasúgta neki: „Polina é! A körülményekhez képest jól van!” Az irodákban sohasem hozakodtak volna elő ilyesmivel.

K. M.: De miért?

D. Sz.: *(vállat von).* Egyszerű... Mindannyian féltünk, hogy lehallgatnak bennünket...

* * *

Dmitrij Szuhanov azt is elmondta nekem, milyen nehezen viselte Molotov, amikor 1949 márciusában menesztették a szovjet külügyminisztérium éléről. Ezt követően már nem vett részt olyan gyakran a külföldi államférfiakkal meg pártvezetőkkel folytatott titkos tárgyalásokon. Mégis, tapasztalataiban bízva Sztálin éppen vele „teszteltette le” 1949 legvégén Mao Ce-tungot, akit néhány napra gyakorlatilag házi őrizet alá helyezett Moszkva környéki nyaralójában.⁹ „Mao teával kínált – emlékezett később Molotov erre a találkozásra. – Főleg arról beszélgettünk, hogy szeretne találkozni Sztálinnal, és erre melyik lenne az alkalmas időpont... Sztálin ugyanis napokig nem fogadta. Engem kért meg, hogy: 'Keress fel, és derítsd ki, milyen ez az alak [...] Hát kikérdeztem, aztán elmondtam Sztálinnak, hogy szerintem érdemes fogadni őt. Okos ember, parasztvezér, afféle kínai Pugacsov.¹⁰ Persze távol állt attól, hogy marxistának tekintsük. Bevallotta, hogy nem is olvasta Marx *Tőkését*.”¹¹

Az is előfordult, hogy a szovjet diktátor elküldte a lefokozott Molotovot a szomszédos Lengyelországba, hogy a helyszínen nézzen utána, mennyire ura a helyzetnek ottani kreatúrája, Bolesław Bierut. Az utazásra 1949 őszén került sor. Nem sokkal korábban Joszif Sztálin – aki attól tartott, hogy Tito példáját követve Lengyelország egy szép napon afféle „második Jugoszlávia” lesz – Konsztantyin Rokoszozszkij szovjet marsallt állította a lengyel hadsereg élére. A közhiedelemmel ellentétben sem az eloroszosodott lengyel családból származó hadvezér, sem a varsói kommunista vezetés nem örült a szintén Molotov által előkészített tervnek.¹² 1950–1951 fordulóján Sztálin ugyancsak Molotovval íratott tervezetet a szovjet külügyi apparátus és a Külkereskedelmi Minisztérium összevonásáról. Ez a zavaros elképzelés azonban végül nem valósult meg.¹³

Ahogy múltak a hónapok, a jelentős nemzetközi kérdések értékelése helyett Vjacseszlav Molotovnak már szinte kizárólag olyasmivel kellett foglalkoznia, mint „a szocializmus sztálini építkezései” során keletkezett közlekedési dugók megszüntetése. Régi miniszter társai előtt azonban a politikus továbbra is a szokásos pókerarccal járt-kelt. „Amikor szónokolt, kissé dadogott, és érdekes módon képtelen volt helyesen kiejteni

Sztálin nevét. Mindig belesült” – jellemezte a veterán bolsevik politikus lelkiállapotát Mihail Menysikov akkori külkereskedelmi miniszter. Ő is úgy emlékezett, hogy kegyvesztett államférfiként Molotov képtelen volt beletörődni az új szituációba. Olyannyira, hogy egy ideig még fegyelmiket is osztogatott a szovjet kormány tagjainak. Végül azonban kénytelen volt belátni, hogy megváltozott a helyzete.¹⁴

Őrsége tagjai, akik valamilyen oknál fogva kedvelték a morózus Molotovot, többször figyelmeztették, hogy vigyázzon, mit mond a munkatársai előtt. Ám ezek a belügyesek is rendszeresen besúgták a politikust. „Nálunk mindenki körbe jelentett – kommentálta ezt beszélgetésünk során szenvtelenül, túl a kilencvenen Dmitrij Szuhanov. – A különbség legfeljebb abban rejlett, hogy volt, aki kénytelen-kelletlen az igazat továbbította felleteseiről az NKVD-összekötőknek. A címeres gazemberek (*zakoncsennije podleci*) azonban légből kapott dolgokkal hozakodtak elő. Nekem ritka szerencsém volt. Csak Sztálin tehetett volna fel kérdéseket Malenkov elvtársról. Ő azonban soha nem tette ezt. Így azután én nem is súgtam be a főnökömet. Nekem viszont rendszeresen jelentettek másokról.”

Ám a szerencse Dmitrij Szuhanov esetében is forgandónak bizonyult. A szupertitkár helyzete a Kremlben főnöke pozíciójától függően időnként nagy változásokon esett át. A szovjet diktátor halálát követően ugyanis a teljhatalom megszerzéséért Georgij Malenkov és Nyikita Hruscsov között folytatott pankráció során az utóbbi végig figyelte egyes számú riválisát és annak környezetét. Hogy, hogy nem, Malenkov bizalmasainak sorából az elsők között éppen minden titkainak tudója, Szuhanov akadt fenn a horgon, akit ismerősei a háta mögött „két lábon járó kartotéknak” csúfoltak.

A Berija irodájában 1953 júniusában végrehajtott házkutatáskor ugyanis számos – a magyar békekölcsön kötvényekhez hasonló – beválatlan szovjet államkötvényt és kisebb aranytárgyat találtak. Ezeket Szuhanov magához vette „megőrzésre”. Nem egészen három esztendő múlva egyik munkatársnője az ő utasítására megpróbálta beváltani a nagyobb címletű kötvényeket egy moszkvai belvárosi postahivatalban. Kiderült azonban, hogy a kötvény már eredetileg is lopott volt. A vizsgálat során a rendőrség eljutott Szuhanovhoz, aki az ügy miatt végül börtönbe került. Attól kezdve, ha kellett, csöpögtetett némi információt az őt cellájában időről időre felkereső „pártbíráknak”.¹⁵

* * *

De ez későbbi történet. Az 1953-as esztendő elején Szuhanov a szupertitkos belső párt-hírszerzés egyik koordinátoraként működött Joszif Sztálin közelében. Ennek az informális szervezetnek a vezetője Malenkov lett, aki korábban szorgalmazta a politikai rendőrség hatáskörén kívül eső központi pártbörtön létrehozását is.¹⁶ A szovjet felső vezetés tagjairól szerzett bizalmas értesülések – az igaziak meg a hamisak is – némi szűrőn át mindig egyenesen Sztálinhoz futottak be. Ám a leépülő diktátor egyre nehezebben kezelte a hatalmas információtömeget. „Néha úgy éreztem, a Gazda már nem érzékeli az idő múlását” – hallottam egykori főtestőrétől, Vaszilij Rjasznojtól.

Azt viszont szinte halála napjáig kiválóan érzékelték a Kreml ura, miként és milyen módszerekkel keserítheti meg környezetének életét. Ezt tette éveken át Vjacseszlav Molotovval is, aki hosszú évekig az ő *alter ego*-ja volt. Pontosan tudta, milyen büntetés Molotovnak az Isten háta mögötti vasútállomásokon keletkezett szállítási problémák kiküszöbölésével vesződni. És hogy fokozza az ekkor már személyes ellenségének tartott

politikus megalázását, Sztálin egy további, hasonlóan kellemetlen feladatot talált ki a számára: a fémfeldolgozó nagyüzemekben folyó rekonstrukciós munkálatokat kellett felügyelnie. Máskor pedig a szovjet diktátor félvállról odavetette volt külügyminiszterének, egyben Hitler, Churchill és Roosevelttal egykori tárgyalópartnerének, hogy ezentúl rá vár a geológiai kutatások ellenőrzése. A nem túl fontos megbízatással ugyanakkor jelezte bizalmatlanságát is, hiszen az atomipar nélkülözhetetlen alapanyagára, az urániumra vonatkozó geológiai kutatások felügyelete kimaradt Molotov új munkaköri leírásából.

Régebben ez egészen másként volt: 1942. szeptember 28-án, amikor Joszif Sztálin, mint az Állami Védelmi Bizottság elnöke, aláírta a szovjet urániumprojektum beindítását elrendelő parancsát, akkori általános helyettesére, Molotovra bízta a szupertikos munka koordinálását. Ő felelt az „uránium-gulág” laboratóriumaiban folyó kutatásokért meg az uránlelőhelyeken akkoriban még védőfelszerelés nélkül folyó munkálatokért. Sokat mond, hogy Kurcsatov akadémikus, a szovjet „A-bomba” atyja, kizárólag Molotov külügyi népbiztosi dolgozószobájában olvashatta akkoriban az első hírszerző jelentéseket az amerikai meg az angol tudósok e téren elért biztató eredményeiről.¹⁷

Egy idő után azonban Vjacseszlav Molotov a szovjet diktátor parancsára máig ismeretlen okból átadta ezt a fontos feladatot egyszerre két politikustársának. Ám ez még nem a bizalomvesztés jele volt: a szovjet atomprojektum résztvevői – mások mellett Dolezsal akadémikus, akivel beszéltem erről – úgy emlékeztek, hogy a váratlan őrségváltás inkább a Kremlben gyakori feladatátcsoportosítás lehetett. Az egykor a híres szentpétervári Politechnikum előadásait látogató Molotov tudása korántsem volt elegendő, hogy akár főbb vonalakban eligazodjon az atomkutatásban. Logikusnak látszott ezért, hogy korábbi feladatát az atomkémkedést amúgy is koordináló Lavrentyij Berija meg a vegyipari népbiztos Mihail Pervuhin, a kiváló technokrata, a szovjet diktátor fiatal kedvence vegye át. Az utóbbi, egy rendkívül tehetséges mérnök, a második világháború alatt a sztálini birodalom meghatározó gazdaságpolitikuskává nőtte ki magát. A szovjet vezetés tagjai közül talán ő volt az egyedüli, aki érdemben hozzá tudott szólni az atomkutatáshoz.

Az 1940-es évek második felében az egyre nyilvánvalóbban stratégiai jelentőségűvé váló atomprojektum felügyeletébe Georgij Malenkov is bekapcsolódott, aki ritka szabadidejében kedvenc fizikai szakkönyveit böngészte. Ebbe a munkába bevonta mindenesét, Dmitrij Szuhanovot. Tőle hallottam: „Magam is foglalkoztam az atomtéma során felmerülő valamennyi fontosabb kérdéssel. Malenkov ugyanis rám bízta a szervezési feladatokat.”¹⁸

A könyökvédős hivatalnok Szuhanov tehát furcsa módon olyan titkos iratokba tekinthetett be az 1950-es évek legelején, amelyek létezéséről Molotovnak már fogalma sem volt. Sztálin ugyanis ekkoriban egyenesen amerikai ügynöknek tartotta régi barátját. A diktátor iránt változatlanul kutyahűségű Molotov néha szinte már szűkölt tehetetlenségében, amikor a Kreml ura olykor úgy intézte, hogy valaki – többnyire Poszkrjobisev, a Gazda árnyéka – gúnyosan célzott erre a jelenlétében. A kegyvesztett politikus bűnének legfőbb bizonyítéka az volt, hogy 1945 késő tavaszán, amikor a szovjet diplomácia irányítójaként hosszabb utat tett az Egyesült Államokban, az ottani hatóságok külön vasúti kocsit bocsátottak a rendelkezésére. Ez a paranoiás Sztálin szemében azt jelentette, hogy régi harcostársát beszervezte az amerikai titkosszolgálat.¹⁹

A végig sértett Molotov összeszorított foggal próbálta ilyen esetekben megvédeni magát. De nehezítette a helyzetét, hogy a bolsevik párt politikai bizottságának tagjai

látván, hogy a Kreml ura haragszik rá, egyre gyakrabban hangosan bírálták őt. Védekezésként a politikus nem tehetett mást, mint hogy Sztálint kérje fel döntőbírónak. Ez történt többek között 1952 májusában, amikor a vasúti szállítások kérdésében összeküldönbözött a még nála is erőszakosabb Lazar Kaganovicssal, a másik veterán sztálini népbiztossal.

A két férfit addigra jó két évtizede gyötörte a féltékenység, hogy melyikük áll közelebb Sztálinhoz. A különböző tanácskozásokon korábban is rendszeresen összeszólalkoztak. A Kreml ura pedig ilyenkor jókedvűen figyelte heves szóváltásukat. Az utolsó nagy összetűzés során azonban mintha a szovjet diktátor igyekezett volna kimaradni a heves vitából. Valószínűleg azért, mert már fogalma sem volt a hosszú számsorokat és konkrét példákat tartalmazó hivatali levélváltás tárgyáról. Így csak egy lekezelő megjegyzést tett Molotovnak a Kreml folyosóján: „Te csak ne kötekedj Lazarral, hiszen közlekedési népbiztos kora óta sokkal jobban ért a vasúti szállításhoz, mint te!”

A vegzatúra folytatódott. Ennek jeleként 1952 októberében Joszif Sztálin ismét új feladatot bízott Molotovra: a tengeri meg a folyami hajózás – igaz, csupán részleges – felügyelete lett a reszortja.²⁰ Ez igen rossz előjelnek számított. Azokat a bukott politikusokat ugyanis – így az egykori NKVD-főnököt, Nyikolaj Jezsovot –, akik korábban ezt a munkát megkapták, előbb-utóbb a „nép ellenségének” nyilvánították. Ugyanez történt e tárca népbiztoshelyetteseivel.

Vjacseszlav Molotov, akiről pedig Sztálin korábban többeknek, így Josip Broz Titónak is elmondta, hogy ő lesz az örököse,²¹ a sorozatos megaláztatások nyomán megértette, mit érezhet egy ereje teljében levő, munkanélküli hivatalnok. Új beosztásában leplezetlenül unatkozott. Ahhoz, hogy valamivel lekösse magát, a nap első felében dörgedelmes ledorongolásokat fogalmazott az „előírányzatokat be nem tartó” közlekedési csomópont-irányítóknak meg a szállítási és folyami hajózási minisztériumok vezető tisztviselőinek.

Ám hiába telt olyan nehezen az ideje munkahelyén, késő estig a dolgozószobájában maradt, mert reménykedett, hogy Joszif Sztálin esetleg mégis hívhatja. Ha pedig már végképp nem tudott mit kezdeni magával, dühösen kiszólt a titkárságára: „Miért nem hozzák már a napi sajtót?!” Munkatársai ilyenkor nagy buzgalommal másodjára elé tették a *Pravdat*-t, amelynek Molotov negyven esztendővel korábban alapító szerkesztője volt, valamint az *Izvesztyiját*, a szovjet kormányfőként közel tíz évig általa irányított hivatalos orgánomot. És a pálya szélére került veterán államférfi figyelmesen elolvasta a cikkeket, feledvén, hogy reggel egyszer már átnézte mindkét lapot...

A sztálini „belső kör” egykori tagjai hosszú évek múlva is érezhető rettegéssel idézték fel ezt a feszült légkört. Anasztasz Mikojan például így emlékezett: „Egyszer együtt vacsoráztunk. Késő éjszaka volt, és csúnyán összevitakoztunk Sztálinnal. Ő ilyenkor mindig állva maradt, és felfokozott idegállapotban [...] odavetette nekem – de nem csak rám gondolt: 'Maga már megöregedett! Egyszer majd mindegyiküket leváltom!'”²²

A környezete által sajnos alaposan átszerkesztett emlékirataiban Nyikita Hruscsov kifejtette: sok minden azon múlt, hogy milyen hangulatban fogadta aznap Sztálin a vendégeit: „Bármelyikünkkel megtörténhetett a baj. [...] Megesett, hogy rászólt valakire: 'Miért nem néz rám? Nem mer a szemembe nézni?' Vagy valami hasonlót mondott. Egy józan vizsgálóbíró sem beszélt így a leggonoszabb vádlottal. Márpedig ez fehér asztal mellett hangzott el. Ott ültünk és ettünk, Sztálin pedig megjegyzéseket tett azokra az emberekre [...] akiket ő maga hívott meg.”²³

A hatalmas birodalom rettegett, véres kezű urai ilyenkor kénytelenek voltak úgy viselkedni a Gazda előtt, mint a vidéket járó vándorcirkusz esetlen bohócai. A végigdolgozott nap után vedelniük kellett az alkoholt, közben pedig éretlen, pattanásos kamasz fiúk módjára vihogva idétlenkedni, hogy szórakoztassák a házigazdát. A világszerte jól ismert Molotov például rákényszerült, hogy a csupa férfiból álló társaságban polkát és keringőt járjon a többi politikussal. „Jól, magabiztosan vezetett” – derült ezen évtizedekkel később egyik akkori alkalmi táncpartnere, Jakub Berman, a lengyel kommunista pártvezetés „erős embere”, aki meghívottként kénytelen volt beállni a Sztálint szórakoztató parkett-táncosok sorába.

A szovjet vezető politikusok családtagjai jól emlékeznek azokra a történetekre, amelyeket a kikészült családfők az estebédekről hazatérve időről időre előadtak nekik. „Ha Sztálin azt mondja, táncolj – mondta egyszer Hruscsov Mikojannak –, az okos ember táncolni kezd!” Az örmény politikus ügyesen járta a vad kaukázusi *lezginkát*, míg Molotov megvárta, amíg a társaság elcsendesedik. És akkor keringőzni kezdett. A volt szovjet kormányfő magánszáma az 1930-as évek óta a férfiakkal való lassúzás volt, amelyen Sztálin fuldokolva nevetett. Korábban Polinával, a feleségével táncolt a Kreml ura jelenlétében, aki néha „lekérte” az asszonyt.²⁴

A szovjet diktátor közel a hetvenhez messzemenő következtetéseket vont le abból, hogy melyik vendége milyen készségesen vesz részt az idétlen férfitáncokban. „Ez valami sajátos sztálini bolondéria volt. Átmenet gyerekkora emlékei – a kaukázusi férfitáncok – meg a műkedvelő szibériai élőkép-előadások között, amelyeket Koba valamikor nagyon kedvelt – magyarázta nekem e szokás eredetét Levon Saumjan. – A száműzött telepeken alig akadtak a gyengébb nemnek képviselői. Így a beállított jelenetekben legtöbbször férfiakra bízta a szerepüket. A táncmulatság pontosan olyan kötelező rítus volt Sztálin estebédjein, mint később a végeláthatatlan filmvetítések, amelyek egyszerű lelkületére vallottak.”

A diktátor közelébe kerülő külföldi vendégek ritka kivétellel hatalmas megtiszteltetésnek tartották, hogy Sztálin bevonta őket fő szórakozásaiba, táncmulatságokba és filmnézésbe. Csupán keveseknek, 1942 nyarán például Winston Churchillnek volt mersze fáradságra hivatkozva asztalt bontani. Nagyobb botrányt azonban egyedül Mao Ce-tung robbantott ki egy ilyen alkalommal. 1950 januárjában, amikor átmenetileg zátonyra futottak a Sztálinnal folytatott tárgyalásai, a kínai pártvezér tüntetően nem állt szóba az őt Moszkva környéki szálláshelyén felkereső szovjet vendéglátókkal. Erre Sztálin estebédet rendezett a számára, s szokásához híven felhúzta rozoga gramofonját. Intésére Malenkov, Bulganyn és Molotov táncrea perdült. Szabályosan felkérték a kínai vendégeket, de sem Mao Ce-tung, sem pedig a jelen levő Csou En-laj, a kínai külügyek irányítója nem volt hajlandó részt venni ebben a gusztustalan cirkuszban. Molotov és Malenkov ugyan megpróbálta kivonszolni Maót a parkettre, a politikus azonban sűrű bólogatások közepette kikoszorúzta őket. Sztálin ebből a kínos jelenetből megértette, hogy keleti vendége nem lesz hajlandó a továbbiakban engedni a politikai tárgyalásokon.²⁵

* * *

Egy idő után Vjacseszlav Molotov, aki az ilyen estebédeken korábban mindig a Gazda jobbján foglalt helyet, még ezekből az idétlen mulatozásokból is kezdett kimaradni.

A dolog odáig fajult, hogy 1952. december 21-én megvert kutyaként távozott Joszif Sztálin kuncevoi nyaralójából. A diktátornak erről az utolsó születésnapjáról később szinte minden jelenlevő feljegyzett vagy elmondott valamit. Szavaikból kitűnően a vendégei előtt tüntetően jókedvűnek és életerősnek mutakozó ünnepelel először nem érezte vendégeivel, hogy bárkit is kiszemelt volna az áldozati bárány szerepére. Az estebéd kezdetén váratlanul kedvesen köszöntötte Molotovot. A semmitmondó társalgás során azonban később nem szólt hozzá, és búcsúzáskor nem nyújtott neki kezét. Sőt, szokásával ellentétben ki se kísérte a vendéget. „Majd’ hogy átnézett rajta – meséle másnap a titkáranak Georgij Malenkov. – Az eleve összetörten érkező Vjacseszlav a többieknel kicsit korábban ment el. Nem illedelemesen távozott, mint hasonló esetekben, hanem szabályosan elsomfordált.”

Másnap a dühös zsarnok megüzente Molotovnak és Mikojanak, a leszámolásra kiszemelt két korábbi barátjának, hogy többé be ne tegyék hozzá a lábukat.²⁶ Ezzel azonban a bajoknak még távolról sem volt vége. Alig három hét múlva újabb csapás érte az akkor már a pusztá életéért rettegeő Molotovot. 1953. január 13-án a *Pravda*ban napvilágot látott a „Kártevő orvosok letartóztatása” című írás. A szovjet diktátor által saját kezűleg megszerkesztett – a küszöbön álló szerteágazó leszámolási kampány nyitányának szánt – szöveg nyelvezete kísértetiesen emlékeztetett a Nagy Terror vészjósló terminológiájára.²⁷ „Az állambiztonsági szervek bizonyos idővel ezelőtt terrorista orvoscsoportot lepleztek le, amely azt a célt tűzte ki, hogy ártalmas gyógyító munkával megrövidítse a szovjet állam vezetőinek életét.” A „terroristacsoport tagjai [...] kapcsolatban álltak a JOINT nevű nemzetközi zsidó-burzoá nacionalista szervezettel”, amely „az amerikai felderítés vezetésével széles körű kém- és terroristatevékenységet” folytat.²⁸

Néhány évvel később Molotov keserűen meséle a gulágról visszatért magyar orvosának, hogy aznap titkárai és őrsége sajnálkozó pillantásaiból megértette, hogy még szorosabba húzták a nyakán a kötelet. A korábbi tömeges leszámolások egyik legfőbb szervezőjeként tisztában kellett lennie azzal, hogy a *Pravda*-cikk után göbbelsi hangnemben folyó országos antiszemita kampány nyomán a szovjet zsidóság ellen törvényszerűen sorra kerülő kirakatpernek minden bizonnyal bebörtönzött felesége, Polina lesz az egyik főszereplője. A másik pedig ő maga.²⁹

Vajon Joszif Sztálin életének utolsó heteiben politikustársai közül miért éppen Molotov került a legközelebb a halálhoz? Felesége állítólagos cionista kapcsolatai meg a Szovjetunióban ekkor – és még sokáig – kötelező Amerika-, Nyugat- és Izrael-ellenesség atmoszférája önmagában nem indokolta a napról napra erősödő hajsztát.³⁰ A kortársak sokféleképpen vélekedtek a valódi okról. Közülük az akkori Komszomol-vezető, Alekszandr Selepin magyarázata látszik a legéletszerűbbnek. Már csak azért is, mert az „olvadás” korszakának meghatározó szereplőjeként az 1960-as évek elején, mint a KGB elnöke, Hruscsov utasítására Selepin módszeresen gyűjtötte a bizonyítékokat Vjacseszlav Molotov egykori büntetteiről. A róla szóló bizalmas feljegyzés megszámozott papírlapjait lapozgatva Selepin, rozoga nyugdíjasként, a *peresztrojka* elején tévékamera előtt folytatott beszélgetésünkön szó szerint azt mondta: Joszif Sztálin főleg azért készült megszabadulni Molotovtól – akárcsak Vorosilovtól, Mikojantól és Berijától is –, mert a szovjet felső vezetés tagjai közül ők ismerték a legjobban életének egy-egy korábbi, az évek múlásával számára egyre kellemetlenebb szakaszát.

Tegyük ehhez hozzá, hogy a pogány áldozati szertartásokat idéző leszámolások célpontjait Sztálin korántsem véletlenszerűen válogatta ki. A bűnbakká vált, életüket féltő

régi jó barátai – akik mellesleg gyakran egymásba is belemartak – 1953 elején már pusztá jelenlétükkel is irritálták a múlt árnyaival viaskodó öregembert.

Ha Sigmund Freud a Kreml-kórház pszichiátriáján dolgozott volna, bizonyára kitalál valamilyen tudományos meghatározást Sztálin öregkori állapotára. Egykori harcostársaira – vagy inkább bűntársaira – gondolva a gyors ütemben leépülő Gazda még a nyaralójához közeli erdő csupasz fáinak látványától, az ágaikat zörgető szélőtől is rettegett, akár csak Macbeth. A skót uralkodóról szóló drámát egyébként a gyakori színházlátogató Sztálin sokszor megnézte, de soha nem szánta rá magát, hogy végigülje.

A szovjet diktátor azonban a többszöri nekifutás ellenére egészen 1952 végéig képtelen volt végleg rászanni magát, hogy leszámoljon Molotovval és a „likvidálásra” kiszemelt többi egykori jó barátjával. Talán mert Dosztojevszkij *Ördögök* című regényének eltorzult lelkületű hőseihez hasonlóan a közös bűn túl erős kapcsolatot bizonyult? Joszif Sztálin pontosan tisztában volt azzal, hogy az 1930-as évek végén Vjacseszlav Molotov által aláírt halállisták alapján alig néhány hónap alatt 43 908 embert végeztek ki. Az ő lelkén száradt tovább a német hadifogságból borzalmas állapotban hazatért 126 000 szovjet tiszt és őrmester kettétört élete is, akik Sztálin távollétében, az őt helyettesítő Molotov aláírása nyomán 1945 októberében, átlépve a lengyel–szovjet határt, mint „potenciálisan beszervezett kémek”, a német haláltáborokra emlékeztető szovjet lágerbirodalom foglyai lettek.³¹

Aligha lehet valaha is számszerűsíteni, hogy hány ártatlan ember haláláért felelt személy szerint Vjacseszlav Molotov. De kétségtelenül embermilliókról van szó, szovjet alattvalókról és külföldiekről egyaránt. Ennek legtragikusabb példája: Sztálinnal, Kaganoviccsal és az ukrainai pártvezető Pavel Posztisevvel együtt Molotov volt a fő felelős az 1930-as évek elején mesterségesen halálra éheztetett hétmillió ukrán, köztük hárommillió gyermek pusztulásának. Egy szemtanú, az egykori ukrainai pártmunkás, Milarscsikov 1957 júniusában, a Molotov bukásához vezető központi bizottsági tanácskozáson – talán elsőként – a szemébe vágta: többek között az ő bűne, hogy a Kubany vidékét hullák borították. „Kaganoviccsal együtt Molotovnak emlékeznie kell, milyen vérfürdőt rendeztek a Kubany folyó mentén meg Ukrajna sztyeppéi járásaiban. [...] Hány ezer ember pusztult el akkor! *(A mesterségesen kiéheztetett szerencsétlenek – K. M.)* Hány embert, hány gyereket ettek meg. A piszkos ügylet nyomán [...] végül 300 ezred komiszárjait vezényelték a helyszínre, hogy ők valamennyire kezeljék a helyzetet. Aztán majdnem mindegyiküket lefogták, hogy eltüntessék a nyomokat.”³²

A tanácskozás résztvevői szerint a szfinx nyugalmát idéző Molotov rezzenéstelen arccal, szenttelenül hallgatta végig az ellene felhozott, hasonlóan súlyos vádak. És egészen élete végéig tagadta, hogy Joszif Sztálin árnyékában számtalan súlyos bűntettet követett volna el.³³

J E G Y Z E T E K

- 1 Vlagyimir Szkrjabin közlése. A tábornokként nyugdíjba vonult mérnök Molotov egyik testvérének a fia volt. Mind ő, mind a Molotov házaspár másik nevelt gyereke, a korábban proletár sorban nevelkedett kislány azért töltött éveket a Kremlben, mert valaki azt mondta Polina asszonynak, nem jó, ha Svetlana lányuk egyke gyerekként cseperedik fel. Hasonló oknál fogva nevelkedett néhány évig a ma is élő Artyom Szergejev tábornok, a szovjet diktátor egyik polgárháborús barátjának fia, a félárva Vaszja Sztálin „póttestvéreként” a diktátor családjában.

- 2 B. V. Szokolov: Molotov. Tény vozsgya. Moszkva, 2005, 110.
- 3 Pomaznyev az 1940-es évek második felében a szovjet kormány titkos iratainak sokszorosításával is foglalkozott, ami az örökké gyanakvó Sztálin udvarában bizalmi feladatnak számított. M. A. Menyisikov: Sz vintovkoj i vo frake. Moszkva, 1996, 135.
- 4 A pazar palotákat a rá jellemző alapossággal végigjárta, róluk fényképeket közölt a brit kutató: Simon Sebag Montefiore: Sztálin. A Vörös Cár udvara. Budapest, 2007.
- 5 Leonid Mlecsin: Szmerty Sztalina. Moszkva, 2003, 69.
- 6 Uo. 70.
- 7 Ez pontosan így történt. Korábban a szép nő valószínűleg rövid ideig titokban találkozott Sztálinnal. A morbid történetről l. Simon Sebag Montefiore: Sztálin. A Vörös Cár udvara, i. m., 328–329.
- 8 1950. január 20-án Molotov azt írta Sztálinnak, „politikai hibának tartja”, hogy 1949. december 29-én tartózkodott Polina Zsemcsuzsinának, a tulajdon feleségének a bolsevik pártból történő kizárásakor, amikor a politikai bizottság erről határozatot hozott. A megfélemlített Molotov így folytatta levelét: „Kijelentem, hogy átgondoltam ezt a kérdést. Utólag megszavazom a központi bizottság határozatát, amely megfelel a párt és az állam érdekeinek. Arra tanít minket, miként kell értelmezni a kommunista pártosságot.” Politbjuro CK VKP(b) i Szovjet Minyisztrov SzSzSZR. 1945–1953. Moszkva, 2002, 313.
- 9 Jung Chang – Jon Halliday: Mao. Az ismeretlen történet. 369–381. A kínai diktátor igen nehezen viselte el a kényszerű bezártságot. „Nem csak a születésnap (Sztálin 70. születésnapjának a megünneplése) miatt vagyok itt. Dolgozni jöttem. [...] Vagy csak azért vagyok itt, hogy egyek, szarjak meg aludjak?”– fakadt ki keserűen, amikor 1949. december 22-én találkozót kért Sztálintól, de a diktátor nem fogadta azonnal.
- 10 A XVIII. századi nagy orosz parasztfelkelés vezére.
- 11 Ju. M. Galenovics: Sztálin i Mao. Dva vozsgya. Moszkva, 2009, 339–342.
- 12 B. V. Szokolov: Molotov. Tény vozsgya, i. m., 189–190.
- 13 M. A. Menyisikov. Sz vintovkoj i vo frake. Moszkva, 1996, 142–143.
- 14 Uo. 133–134.
- 15 A Malenkov-ügyet a „pártellenes csoport” 1957. nyári lázadása után kibogozni igyekező „pártbíró”, Alekszej Kuznyecov közlése. A korszak politikai és morális anomáliáira egyaránt fényt derítő, rendkívül szövevényes Szuhanov-ügyről l. még Kun Miklós: Oroszország válaszüton. Budapest, 2005, 258–259.
- 16 A börtön parancsnokai és a fontosabb kihallgató tisztek 1950-ben a pártközpont különböző részlegeiből érkeztek. Fennmaradt egy skicc, amely bizonyítja, hogy Malenkov meg is tervezte a 30–40 cellából álló titkos börtönszárny őrszemélyzetének elhelyezését. L. Molotov, Malenkov, Kaganovics. 1957. Sztenogramma ijunyszkovo plenuma CK KPSZSZ i drugije dokumenti. Moszkva, 1998, 42–48.
- 17 Szto szorok beszed sz Molotovim. Iz dnyevnyika Csujeva. Moszkva, 1991, 341.
- 18 Kun Miklós: Oroszország válaszüton, i. m., 248–249.
- 19 Anasztasz Mikojan: Tak bilo, i. m., 535–536, 574.
- 20 A Molotovval szembeni packázásokról l. még Politbjuro CK VKP(b) i Szovjet Minyisztrov SzSzSZR. 1945–1953, 167–181.
- 21 *Iztoricseszkiy arhiv.* 1993/2., 34–35. Maga Molotov így emlékezett a diktátor vele kapcsolatos elképzeléseire: „A háború után Sztálin azt tervezte, hogy nyugdíjba megy. Egyszer azt mondotta az asztalnál: »Dolgozzon csak Vjacseszlav. Ő fiatalabb nálam.«” Szto szorok beszed sz Molotovim, i. m., 271.
- 22 Anasztasz Mikojan: Tak bilo, i. m., 573.
- 23 Nyikita Hruscsov: Voszpominanyija. Moszkva, 1997, 227.
- 24 Simon Sebag Montefiore: Sztálin. A Vörös Cár udvara, i. m., 528–530.

- 25 Ju. M. Galenovics: Sztalin i Mao. Dva vozgya, i. m., 381–382.
- 26 Anasztasz Ivanovics Mikojan: Tak bilo, i. m., 578–580. E születésnap botránra hivatkozva mondta később Hruscsov, hogy „ha Sztálin még egy ideig életben marad, akkor Molotovnak és Mikojannak vége lett volna”.
- 27 Politburo CK VKP(b) i Szovjet Minyisztrov SzSzSZR. 1945–1953, i. m., 392–396, 396–397. Maga Sztálin mondta tollba a TASZSZ, a szovjet távirati iroda közleményét a „kártévő orvoscsoport” le-tartóztatásáról. Az ügy fontosságára és bizalmas voltára való tekintettel a piszkozat, amelyet Ma-lenkov vetett papírra, mindössze egy példányban készült.
- 28 *Pravda*, 1953. január 13.
- 29 A folyamatról I. Leonid Mlecsin: Joszif Sztalin – szózatyel Izrailja. Moszkva, 2002, 229–232.
- 30 A Sztálin környezetében dolgozó felelős vezetők hozzátartozói – köztük több politikai bizottsági tag és marsall felesége – megjárta a börtönkamarákat meg a gulágot. Ettől még a férjek, a család-fők tagjai megmaradtak a zsarnok baráti társaságának.
- 31 Molotov. Malenkov. Kaganovics. 1957. Sztjenogramma ijunszkovo plenuma CK KPSzS i drugije dokumenti, i. m., 120.
- 32 Uo. 378.
- 33 Rafinált magyarázkodásainak tárháza a könyvünkben többször idézett „Szo szorok beszed sz Mo-lotovim” (Száznegyven beszélgetés Molotovval) című tematikus gyűjtemény, Feliksz Csujev író magnófelvételeinek némileg szerkesztett változata.

Szép Ernő

KUN MIKLÓS (1946) történész, egyetemi tanár. Szovjetunió- és Oroszország-szakértő.